

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ҚЫТАЙ ТІЛДЕРІНДЕГІ КЕШІРІМ СҰРАУ ЭТИКЕТІ

*Ибраимова А.Р.¹, Досымбекова Р.Ө.²

¹PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Шығыстану факультеті, қытайтану кафедрасы, Алматы қаласы, Қазақстан
²PhD доктор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Шығыстану факультеті, қытайтану кафедрасының доценті м.а., Алматы қаласы, Қазақстан

*¹e-mail: ibraimova.a.r@inbox.ru,

²e-mail: rauan-d@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада қазақ және қытай тілдеріндегі *кешірім сұрау* әдебінің лингвомәдени ерекшеліктері қарастырылған. Сонымен қатар, этикеттің қоғамдағы тілдің қарым-қатынасын жақсарту және сыпайы сөйлеу әрекетіндегі алатын орны сөз етілген.

Мақаланың негізгі мақсаты – қазақ және қытай қоғамындағы тілдік қарым-қатынасқа бағытталған этикет формулаларын салыстырмалы түрде зерттеу. Осыған орай, адресант пен адресат арасындағы қарым-қатынастың сыпайы формада қолдану ережелерін, қазақ және қытай халықтары арасында жүзеге асырылатын тілдік бірлігінің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын лингвомәдениет, салт-дәстүр мен ұлттық менталитет тұрғысынан салғастыру. Проблеманы зерттеу әдіснамасы тарих, әлеуметтану және лингвистика ғылымдарымен тығыз байланысты. Этикетті жүзеге асыруда адресант пен адресат арасындағы коммуникацияның теориясы мен практикасы қарастырылған. Мақалада қазақ және қытай тілдеріндегі этикет ерекшеліктеріне байланысты талдау, сипаттау, тарихи, салғастырмалы эмпирикалық және әлеуметтік ғылыми-зерттеу әдістері қолданылған.

Көптеген зерттеушілердің пікірінше, адамдардың қарым-қатынасы сол ортада қалыптасқан ұлттық менталитет пен заңдылықтарға, ережелер мен принциптерге негізделуі тиіс. Себебі, адам қоғаммен бірге дамып, жетіледі. Кез келген адам өзге халықтың тілдік этикетін жүзеге асыру барысында сол елдің тілін меңгеруімен қатар, менталитеті мен дүниетанымын, рухани даму тарихын білуі қажет. Өйткені, әрбір халықтың мәдени ерекшелігі бірдей болмауы себебінен коммуникацияны жүзеге асыру барысында проблема туындайды. Сонымен қатар, мақалада қазақ және қытай қоғамындағы әдептің дәстүрге сай үйлесімділік пен сыпайылыққа негізделгені, адамдардың бір-біріне сыйластық пен құрмет көрсетуінің негізгі мәселе екендігі және адамдар арасындағы адамгершілік пен сыпайылыққа негізделген қағидаларды ұстану арқылы ғана қоғамды дұрыс қалыптастыруға болатындығы қарастырылған.

Зерттеу нәтижелері ЖОО тәжірибесінде тіл мамандарын оқытуда, магистранттар мен докторанттардың ғылыми зерттеу жұмыстарында пайдалану үшін маңызды.

Тірек сөздер: этикет эволюциясы, лингвомәдениет, өркениет, мінез-құлық нормалары, этикет, коммуникация, менталитет, адресант, адресат, субъект.

Негізгі ережелер

Этикет тақырыбы халықтың салт-дәстүрлері мен менталитетімен, тарих, әлеуметтану және психология ғылымдарымен тығыз байланысты. Сондықтан, қазақ және қытай тілдеріндегі кешірім сұрау этикетін гуманитарлық ғылымдар және қоғамдағы коммуниканттардың қарым-қатынастарымен сабақтастыру керек.

Кіріспе

Мәдениаралық коммуникация кез келген ұлт өкілдері арасында ғасырлар бойы дамып келе жатқан тілдік қатынас. Адамдар қарым-қатынасының нәтижелі болуы қоғамда қалыптасқан сөйлеу деңгейімен, ұлттың мәдениетімен және адамдардың мінез-құлқының деңгейімен тығыз байланысты болуы себебінен қоғамда тілдің коммуникативтік қызметі маңызды роль атқарады. Тілдік этикетке *амандасу, қоштасу, құттықтау, алғыс айту, танысу, кешірім сұрау* т.б. нормалары жатады. Қоғамдағы салт-дәстүр, әдет-ғұрып, мәдениеті, өмір сүру дағдылары мен әдебі, этикет нормалары әрдайым өзгеріп отыратын құбылыс. Алайда, әрбір халық өзінің ұлттық болмысы мен дәстүрі негізінде қалыптасқан этикет нормалары мен ережелеріне сүйеніп қарым-қатынас жасайды. Себебі, тілдік бірліктер – коммуниканттардың өзара қарым-қатынасы мен мінез-құлқының маңызды көрсеткіші. Әр елдің сөйлеу салтын білу оларды өзге мемлекет өкілдерімен жүргізілетін келіссөздерді оңтайлы өткізуді көздейді. Ал, этикеттегі коммуниканттар арасындағы тілдік қарым-қатынастың сыпайылық пен кішіпейілділік, адамгершілік пен ізгілікке бағытталған түрі – кешірім сұрау. Берілген тіл әдебі қоғамдағы адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасын жақсарту, өз қателігін мойындау немесе өкініш білдіру мақсатын жүзеге асыруға бағытталған тілдік бірлік болып табылады. Сыпайы сөйлеу әдебін жүзеге асыру үшін коммуниканттар сол мемлекет қоғамында қалыптасқан заңдылықтарға, ұлт мәдениетінде қалыптасқан дәстүр, менталитет, мәдени ерекшеліктері мен санасына сүйеніп қолдануы тиіс. Себебі, сөйлеу әдебін қолдануда жауапкершілік адресант пен адресатқа жүктеледі. Ал, адресант пен адресат – хабарламаның, мәтін мен сөйлеу әдебінің дұрыс болуын қадағалайды.

Қазақ және қытай халықтарының даму тарихы әртүрлі. Осыған орай, қазақ және қытай қоғамындағы тілдік қарым-қатынасқа бағытталған этикет формулаларын салыстырмалы түрде зерттеу – мақаланың негізгі мақсаты болып табылады.

Зерттеулер мен әдістер

Мақалада қазақ және қытай тілдеріндегі этикетті қолдану ерекшеліктеріне байланысты талдау, сипаттау, тарихи, салыстырмалы-салғастырмалы, эмпирикалық және әлеуметтік ғылыми-зерттеу әдістері қолданылды.

Талқылау мен нәтижелер

Зерттеуші ғалымдар тілдік қатынасқа өз көзқарастарын білдірген. Мысалы, Ресей ғалымы Н.И.Формановская тілдік этикеттің ұлттық белгілер жүйесінен және ұлт дәстүрлері мен әдеттерінің жиынтығынан құралатынын дәлелдесе [1, 98 б.], қырғызстандық зерттеуші П.К. Қадырбекова этикетті халықтың мәдениетімен, менталитетімен және дәстүрімен қалыптасқанын атап өткен [2, 64 б.]. Ал, қазақстандық ғалым З.К. Сабитова этикетті ұлттық

ерекшелігі бар этикет формуласы екендігін түсіндірген [3, 174 б.]. Американдық ғалым-зерттеушілер Э. Сепир мен Б. Уорф адамдардың ой-өрісінің сөйлеу тілінің негізінде қалыптасқанын тұжырымдаған [4,132 б.]. Ал, Қытай этикетін зерттеуші Ся Чжыцянь Қытайдың әлемге ежелден этикетті дәріптеген мемлекет екендігін, сонымен қатар, қытай халқының мыңдаған жылдар бойы конфуциандық мәдениетті ұстанатындығын, ал мемлекеттер мен субъектілер этикетті білмеген жағдайда олардың бір-бірімен араласуы мен қарым-қатынасының сәтсіз аяқталатындығын айтып өткен [5, 296 б.].

Көптеген ғалымдар сөйлеу формасының коммуниканттардың ресми және бейресми ортада қарым-қатынас жасауға бағытталған байланыс түрі екендігін дәлелдесе, кейбір зерттеушілер этикетті қолдану барысында ұлт дәстүрі міндетті түрде сақталуы тиіс деп қорытындылаған. Ал, біз этикеттің ұлттық дәстүр, менталитет пен құндылықтарды сақтай отырып, сыпайы қарым-қатынас әдебін жүзеге асыру керек екендігін дәлелдеуіміз қажет. Себебі, адам дүниеге келіп, өз ортасынан тәрбие алғанда өмір сүріп отырған қоғам болмысын бойына сіңіреді. Бұл дегеніміз, әрбір адамның туған жеріне, еліне деген сүйіспеншілігінің көрінісі болып табылады. Екіншіден, коммуниканттар байланысқа түскенде сөйлеу мәдениетіне міндетті түрде көңіл бөлуі тиіс. Өйткені, сөйлеу әдебі адам бойындағы сыпайылық пен адами қасиеттерді көрсете біледі. Тілдік этикет түрлеріне *қаратпа сөздер, сәлемдесу, танысу, қоштасу, құттықтау, тілек білдіру, алғыс айту, кешірім сұрау, қонақ күту* т.б. бірліктер жатады. Коммуниканттар арасында берілген формалар дұрыс қолданылмаған жағдайда диалог нәтижесі сәтсіз аяқталуы мүмкін. Этикет сұхбаттасушымен жақсы байланысты сақтауға бағытталған ұлттық ерекшелігі бар формулалар жиынтығы болуы себебінен, әрбір тіл мәдениетінде қолданылатын – *сәлеметсіз бе, қалай жағдай, сау бол, рахмет, мархабат, кешірім өтінемін, кешіріңіз* т.б. сөздерінің орны ерекше болып табылады.

Қоғамдағы адресанттың кешірім сұрау әдебін жүзеге асырудағы мақсаты – адресанттың назарын өзіне аударуы, жақсы, адамгершілік қарым-қатынас орнатуы немесе адресанттың адресатқа өз өкінішін білдіруі. Этикетті жүзеге асыру барысында коммуникацияның қайсы ортада (ресми, бейресми), кімдер арасында (жасы егде және жасы кіші адамдар арасында, таныс немесе бейтаныс адамдар арасында) жүзеге асырылуы, мемлекеттің даму тарихы мен сол халықтардың менталитет ерекшеліктері өте маңызды роль атқарады.

Қазақ халқы ежелден-ақ көшпенді атауына ие болған және әлі күнге дейін ата-баба мұрасын сақтап қалған. Қазақтар көшпелі өмір салтын ұстанса да, өздерінің қонақжайлығын, тарихы мен салт-дәстүрін, сөз мәдениеті мен сөйлеу мәнерін жоғалтпаған халық. Ал, қытайлықтар Конфуций ілімінің негізінде ұлтының мәдениеті мен өркениеті, сөйлеу тілін зерттеуі ежелден қалыптасқан отырықшы халық. Ежелгі Қытай философы Конфуций адам бойындағы этикалық бастауларға жақсылық пен жамандықтың тән екендігін, сонымен қатар, адамның табиғаты жақсылық пен жамандықтың ара-қатынасынан пайда болатындығын анықтаған [6, 373 б.]. Ерте кезде

көшпенді және отырықшы мемлекеттер арасында сауда және экономикалық, ал орта ғасырда Ұлы Жібек жолымен ҚХР мен ҚР арасында сауда, мәдени, дипломатиялық қарым-қатынастар орнап, бүгінгі күнге дейін жалғасын тауып, жылдан жылға дамып келеді. Мемлекетаралық байланыста сол ел халықтарының тілі мен әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі мен менталитетінен бөлек, тілдік этикет нормалары қағидаларын білу өте маңызды. Себебі, коммуниканттардың жақсы қарым-қатынас орнатуының кілті де тілдік этикет нормаларын дұрыс қолдануымен тікелей байланысты. Ал, әдеп нормаларындағы сыйластық және сыпайылық тілдік бірліктерін қолдану дағдылары қоғамдағы өркениет пен әлеуметтік дамудың көрінісі болып табылады.

XX ғасырда өмір сүрген американдық жазушы Г.Торо этикеттің адамдар арасындағы құрмет көрсету мен сыпайы болуы көмегімен дау туындауының алдын-алатындығы, ал, болған жағдайда, оң шешім қабылдауға жағдай жасайтындығы туралы пікір білдірген [7, 212 б.]. Дүние жүзіндегі көптеген адамдар өзара серіктестік пен түсінісуді жүзеге асыру үшін мәдениаралық құзыреттілік дағдыларын барынша қолдануға ұмтылуда. Мәдениаралық құзыреттілік дағдылары (В. Ruben, Р. Harris, R. Moran өңдеген). Бұл – мәдени ерекшеліктерге деген сезім мен халық мәдениетіне оң көзқарас, өзгерістерге жауап қайтара алу және альтернативті шешімдер қабылдауға бейімделу болып табылады [8, 232 б.].

Этикет – қай тілде болмасын, ұлт мәдениеті мен әдет-ғұрыптары мен менталитетінен, сол мемлекет қоғамында қалыптасқан қарым-қатынас заңдылықтары мен тарихи дамуынан, тұрмыс-тіршілігінен пайда болған. Тарихи даму көзқарасы бойынша, Қытай этикет эволюциясы алты кезеңнен өткен. Олар:

1. Пайда болу кезеңі және алғашқы кезең;
2. Қалыптасу кезеңі;
3. Даму және трансформация кезеңі;
4. Күшею және құлдырау кезеңі;
5. Заманауи этикет кезеңі;
6. Жаңа заман этикеті кезеңі.

1.Пайда болу кезеңі және алғашқы кезең.

Б.з.д. XXI -ғасырдың орташа және кеш қарабайыр қоғамында пайда болды. Бұл кезеңде адамдар жаймендеп өркениетке қадам басып, топта жұмыс атқара бастады.

2. Қалыптасу кезеңі.

Б.з.д. XXI ғ.- б.з.д.771 ж. Ся, Шан және Батыс Чжоу кезеңдері этикеттің қалыптасу кезеңі. Бұл кезеңде Чжоу династиясының негізгі рәсімдері (яғни, қолайлы рәсім, аудандық рәсім, әскери рәсім, қонақ күту және салтанат рәсімі) пайда болды.

3.Даму және трансформация кезеңі.

Көктем мен күз және жауласушы патшалықтар кезеңінде (б.з.д. 771ж. – б.з.д. 221ж.) этикеттің даму және өзгеріске ұшырау кезеңі. Чжоу династиясы кезінде жаңа рәсімдер теориясы ұлы ойшылдар Конфуций, Мэн-цзы, Сюн-цзы ықпалымен жаңарып отырды.

4. Күшею және құлдырау кезеңі.

Цинь династиясынан Хань династиясына дейінгі кезең (б.з.д. 221 – 1911жж.) күшею және құлдырау кезеңі болды. Бұл кезеңнің басында император мен министрдің, күйеу мен әйелдің, әке мен баланың, құдай мен адамның қарым-қатынасы орын алды. Ал, Цинь династиясының күйреп, батыс этикетінің енгізілуіне орай, құлдырай бастады.

5. Заманауи этикет кезеңі.

1911 жылғы революция кезеңінен 1949 жылғы Қытайдың құрылуына дейінгі кезеңде көне дәстүр жойылып, жаңа ресми этикет пайда болды.

6. Жаңа заман этикеті кезеңі.

Жаңа Қытайдың құрылуынан бастап жаңа заман этикеті кезеңі болып табылады. Бұл кезде Қытайда заманауи этикет толығымен жүзеге асырылды [9, 3-4 бб.].

Сөйлеу әдебін сол ұлтқа тән ережелер мен принциптерге сәйкес қолдану – адамның қоғамдағы даму тарихынан бастау алған. Осыған орай, қазақ және қытай халықтарының ұлттық ерекшеліктерін ескере отырып, мәдениаралық коммуникациядағы *кешірім сұрау* тақырыбын қарастырамыз. Берілген этикет түрі біреуді ренжіткенде, өкінгенде, кездесуге кешіккенде, қатесін түсінгенде, орынсыз сөйлегенде, біреудің сөзін бөлгенде, себепсіз мазалаған жағдайда, қылмыс жасағанда, сенімсіздік білдіруде т.б. жүзеге асырылады. Кей кездері кешірім сұрау әдебі қаратпа сөз ретінде де қолданылады. Сөйлеу мәдениетін жүзеге асыруда қолданылатын құрылымдар ерекшелігіне қарай конативтік және эмотивтік қызмет атқарады.

Қазақтар баланы кішкентай кезінен бастап біреудің ала жібін аттамауға, шынайылық пен шыншылдыққа тәрбиелеген. Сондықтан да қазақ халқының өмірінде *ұят, ар-ождан* сөздерінің алатын орны ерекше. Қазақ қоғамындағы *ұят болады* сөзі қазақ ұлты мәдениетінің жоғарғы деңгейінің көрсеткіші ретінде қолданылады. Ол үлкен мен кішінің, жас пен кәрінің, ата-ана мен бала-шағаның қарым қатынасын, таныстардың, туысқан мен туғанның, ер адам мен әйел адамның, әріптестер мен құрбы-құрдастың т.б. сыйластығының өлшемі іспеттес. Берілген сөздердің қытай қоғамында да алатын орны ерекше. Себебі, қытай қоғамындағы *丢脸 /diulian* – өзгенің алдында беделін түсіру немесе абыройын жоғалту, ыңғайсыз жағдайға қалу – деген мағынаны білдіреді. Қытай тіліндегі *面子 /mianzi*, *脸 /lian*, яғни, *бет* сөзінің әлеуметтік статусы өте жоғары. Қытайлықтарда *ар-ождан* тақырыбына байланысты – *人有脸, 树有皮 / ren you lian, shu you pi*, яғни, *ағашқа өзінің қабығы қаншалықты қажет болса, адамның абыройы да*

адамға соншалықты қажет – деген қанатты сөз де бар. Бұл жерден біз қытай халқының абырой мен адамгершілік қасиеттердің бәрінен биік тұратындығын аңғара аламыз. Ал, көркем мінезі мен кішіпейілділігі, адамгершілігі бар адам кешірім сұрауға мәжбүр болмайды. Қазақ халқында да – *кешірім ізгіліктің белгісі немесе кешіру – мықтылардың ісі* деген ұлы сөздер де жоқ емес. Бұл сөздерден біз қазақтың кеңпейіл, адамгершілік туын биік ұстаған халық екенін көре аламыз. Тілдесу арқылы адамдар өздерінің мәдени ой-өрісінің деңгейін жеткізе алады. Сыпайы сөйлеу тілі тек адамдардың жақсы қарым-қатынасы үшін ғана емес, сонымен қатар, олардың ойлары мен ішкі жан-дүниесінің көрінісі мен бет-бейнесін суреттеуі үшін өте қажет. Себебі, адам дүниетанымы және мемлекет қоғамында қалыптасқан халықтың әдет-ғұрпы, мәдени білімінің үйлесімділігі де тіл арқылы көрініс табады.

Қазақ және қытай тілдерінде қолданылатын тіл мәдениетінің өз әдет-ғұрпы мен ұлттық менталитетіне сәйкес тұрақты формулалары бар. Қазақ тілі әдепке қатысты тілдік бірліктерге өте бай. Мысалы, *кешіріңіз, кешірім өтінемін, гафу етіңіз, айып етпеңіз, айыпқа бұйырмаңыз, мен кінәлімін, бұдан былай сізді ренжітпеймін, сізді күттіргеніме кешірім сұраймын, сіздің өтінішіңізді орындай алмағаныма кешірім сұраймын, сізді мазалағаныма кешірім сұраймын, кешіккеніме кешірім өтінемін, осыныша әуреге салғаныма кешірім өтінемін, ренжімеңіз, өкпелемеңіз, ашуланбаңыз, мен сізді ренжіткім келмеді т.б.*

Алайда, этикет тәртібі қолдану аясына және жағдайдың туындауы мен дамуына орай өзгеріп отырады. Қазақ тіліндегі берілген әдептің ең көп қолданылатын түрі – *кешіріңіз, кешірім сұраймын, кешірім өтінемін* сөздері. Берілген сөздердің мағынасы қытай тіліндегі – *对不起/duibuqi – кешіріңіз, 请原谅/qing yuan liang – кешірім өтінемін* сөздерінің қолданылуымен бірдей. Аталған сөздер этикеттің ауызша және жазбаша формалды түрлері. Сонымен қатар, сыпайы сөйлеу әдебі адресанттың адресатқа өзінің істеген кінәсін сезіну, өкініш білдіру мақсатында қолданатын тіл бірлігі болып табылады.

Сөйлеу әдебін коммуниканттар қоғамдағы іс-әрекеттерін реттеу мақсатында сыпайы түрде қолданулары тиіс. Алайда, аталған сөздер тек адамның қателік жасап, кінәлі болуын білдірмейді. Сонымен қатар, адресанттың адресатқа көңіл бөлуі, оның назарын өзіне аудартуы үшін қаратпа сөз ретінде де қолданылады. Мысалы, қазақ тіліндегі – *对不起/duibuqi – кешіріңіз, 请原谅/qing yuanliang – кешірім өтінемін* сөздері кешірім сұрау мақсатында және адресаттың назарын аудару немесе ескерту үшін қолданылады [10, 84-85]. Бұл жағдайда адресат адресанттың өтінішіне немесе сұрағына жауап береді. Мысалы, *对不起, 我来晚了/duibuqi, wo lai wanle – кешіріңіз, мен кешігіп келдім.* Ал, адресат адресантқа *没关系, 没关系/meishir, meishir – ештеңе етпейді, 没关系/mei guanxi – оқасы жоқ, 没有问题*

/mei you wenti – ештеңе етпейді, сөз емес немесе 问题不大/wenti bu da – айтарлықтай мәселе емес, яғни, сөз емес деген сияқты тіркестерін қолдану арқылы жауап береді. Қазақ тілінде мұндай мәселе туындаған жағдайда адресат адресантқа – ештеңе етпейді, ештеңе қылмайды немесе оқасы жоқ деп жауап береді.

Қытай қоғамы қазіргі кезге дейін ежелгі конфуциандық, буддалық канондарға сүйеніп өмір сүріп келеді. Қытай тілдік этикет тақырыбын зерттеуші Соң Цзиньюй кешірім сұраудың белгілі бір себептермен басқа адамдарға кедергі жасайтын іс-қимыл көрсеткен үшін сұрайтын шынайы өтініш екенін, сонымен қатар, бұл әрекеттің болмауы коммуниканттардың қарым қатынасын күрделендіруі мүмкін екендігін атап өткен [11, 199 б.]. Қытай тіліндегі *很抱歉/henbaopian – өкінішке орай* сөзі қазақ тіліндегі *өкінішке орай..., өкінішті...* деген сөздердің мағыналарымен сәйкес келеді. Мысалы, *我打扰你了/da rao ni le – сізді мазаладым, 很抱歉/hen bao qian – кешірім сұрау, өзін кінәлі сезіну, өкінішке орай.* Берілген сөз ауызекі тілде немесе іскерлік қарым-қатынас барысында жиі қолданылады. Егер де адресант адресаттан ыңғайсыз жағдайға байланысты кешірім сұрайтын болса, яғни, кездесуге кешігіп келсе немесе күттіруге мәжбүр болса, бір тапсырманы дұрыс орындамаса, орынсыз сөйлесе, өз қателігін түсіндіруге байланысты этикеттің келесі түрлерін қолдануға болады. Мысалы, *打扰你了/da rao ni le – сізді мазаладым, 让你久等了/rang ni jiu deng le – ұзақ күттіріп қойдым, 失敬了/shi jing le – алаңғасарлық таныттым, 失言了/shi yan le – байқамай айтып қалдым, 不好意思/bu hao yisi – ыңғайсыз болды, 完全是我的错/wan quan shi wo de cuo – барлығы менің қателігім, 很对不起, 这事实无法做到 /hen dui bu qi, zhe shi shi zai wu fa zuo dao – өкінішке орай, бұл заңсыз әрекет, 失迎/shiying – өкінішке орай, үйде бола алмадым, 失陪/shipei, 恕不奉陪/shu bu fengpei – өкінішке орай, мен сіздермен бола алмаймын» сөздері қолданылады. *不好意思/bu hao yisi – ыңғайсыз болды* сөзі әдетте ауызекі тілде қолданылады [12, 109 б.]. Басқа сөзге қарағанда, *不好意思/bu hao yisi* қолданылу тәртібі ерекше. Себебі, күтпеген жағдайда немесе аяқ астынан ыңғайсыз жағдай туындаған сәтте осы сөзді қолдануға болады. Мысалы, сіз кенеттен, адресаттың аяғын басып кеттіңіз дерлік, бұл жағдайда, әрине, *кешіріңіз* немесе *кешірім өтінемін* сөздерін қолдануға болады. Алайда, *不好意思/bu hao yisi* арқылы адресант ыңғайсыздық туындауының себебінен ұялғандық танытқандығын анық көрсете алады. Мысалы, *不好意思, 我要走了/bu hao yisi, wo yao zou le – кешіріңіз, (ыңғайсыз болып тұр), менің кетуім керек.**

Жоғарыда атап өткендей, тілдік коммуникация бірнеше компоненттерден тұрады. Олар – адресант, хабарлама, мәтін, адресат және

тіл. Яғни, тілдік коммуникацияны жүзеге асыру үшін берілген ережеге сәйкес шарттарды қолдану қажет. Коммуникация барысында адресант белгілі бір мәтіннен туындаған хабарламаны адресатқа жібереді, яғни, берілген мәтінді түсіне отырып, хабарламаны қабылдайды [13, 316 б.]. Әдетте, әдеп формасын орнымен қолдану коммуниканттардың сыпайы тілдік байланысқа түсуіне жағдай жасайды. Алайда, әр ұлттың психологиясының өзіне тән сипаттары бар.

Қазақ және қытай халықтарының даму тарихы әр түрлі болуы себебінен, халықтардың салт-дәстүрі мен ұлттық болмысы, әдет ғұрпы, салт-санасы мен менталитетінің, әлеуметтік сипатының өзіндік даму тарихы бар. Қазақ халқы ежелгі кезден бастап көшпенді өмір салтын ұстанса, қытай халқы Конфуцийдің философиялық жолымен дамып келеді. Алайда, қазақ және қытай халықтарының менталитетінде ұқсастықтар бар. Мысалы, қазақ және қытай халықтарына шыдамдылық қасиеті тән. Шыдамдылық – белгілі бір қоғамда туындаған шиеленіс пен қарама-қайшылықтың алдын-алуға септігін тигізеді. Сонымен қатар, қазақтар мен қытайлықтарға тән тағы бір ерекше қасиет – *ұят болады* тілдік бірлігі. Қазақтар баласына кішкентайынан ұяттың не екендігін, ешкімнің ала жібін аттамауға, ұрлық жасамауға, үлкенге сөз қайтармауға тәрбиелейді. Қазақ және қытай халықтарының этикетінде бейвербалды қызметтің де мәні бар. Мысалы, қытайлықтар бір-бірімен сөйлесу кезінде ара-қашықтықты сақтайды және ым-ишараттарын білдіреді. Ал, қазақ халқы бір-бірімен жақын жерден қол алысып, кешірім сұрауды жүзеге асыра алады. Сыпайы тілдік этикетті жүзеге асырудағы тағы бір маңызды мәселе – коммуниканттардың дауыс ырғағы. Қазақ және қытай халықтарының адресант пен адресаттардың сөйлеу әдебін қолдануындағы дауыс ырғағы әр түрлі. Мысалы, қазақ халқы өзіне тән қажетті дауыс ырғағын орнымен пайдаланып, адамдармен тілдік қарым-қатынас орната алады. Ал, қытайлықтардың дауыс ырғағы өте ерекше. Алайда, қытай тілі ырғақты болуы себебінен, қытайлықтарға дауыс ырғағының қатты болуы үйреншікті жағдай. Тілдік этикетті жүзеге асырудың тағы бір мақсаты, коммуниканттар арасындағы қаратпа сөз немесе адресатқа бағытталған сыпайы сөйлеу тілінің амал-тәсілі, коммуниканттар арасында жылы тілдік қарым-қатынас орнату немесе жалғастыру, шиеленіс туғызатын мәселенің алдын алу немесе оған жол бермеу. Сонымен қатар, адамгершілік нормаларын сақтап, адресант пен адресат диалогын сәтті аяқтауға бағытталған. Ал, осы бағыттағы ұқсастықтар мен қарама-қайшылықтар тек тіл арқылы ғана сипатталып, айқындалады.

Қорытынды

Қазақ және қытай халықтарының сөйлеу әдебі сол елдің қоғамында қалыптасқан ережелер мен принциптерге, сыпайылық қарым-қатынасының және ұлтқа тән менталитет негізінің принциптеріне байланысты жүзеге асырылады. Қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан сөйлеу әдебі, өзіндік болмысы жоғалмаған ата-баба бойына сіңген дәстүрінің заңдылық

ережелері кейінгі ұрпаққа жалғасуда. Ал, қытай халқының мінез-құлқы мен тұрмыстық ерекшеліктері Конфуций салып кеткен дәстүр көрінісі болып табылады. Алайда, екі халық өкілдері аталған заңдылықтарды бұзбай осы күнге дейін алып келді және кейінгі ұрпаққа жалғастырады. Себебі, тіл, мәдениет және дәстүр бір-бірімен тығыз байланыста және сол ұлттың тарихи дамуының нәтижесі болуы шарт. Этикетті қолдануда салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптан бөлек, тәрбиенің де алатын орны ерекше. Себебі, әрбір адам баласы дүниеге келгенде өз ұлтына тән мінез бен тәрбиені бойына сіңіріп өседі. Осыған орай, тілдік этикеттің әрбір ұлт өкілінің болмыс көрсеткіші екендігін көре аламыз. Әрбір шет тілін меңгерген адам сол елдің өмір сүру әдебі мен сол ұлтқа тән менталитет заңдылықтарының лингвомәдени ерекшеліктерін игеруінің маңызы да осыған байланысты.

ӘДЕБИЕТ

[1] Формановская Н.И. Чем богаты, тем и рады. Вы сказали: «Здравствуйте!» (Речевой этикет в нашем общении). – Москва: Знание, 1989. – С. 90-101.

[2] Қадырбекова П.К. Национально-культурная специфика речевого этикета в межкультурном сравнении // Алматы: ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2008. Т.3(101). – 64-68 бб.

[3] Сабитова З.К. Понятие о речевом поведении. Речевое поведение вчера и сегодня // Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 5-19 бб.

[4] Ахатова Б.А. Межкультурное общение как онтология исследования языкового сознания // Қазақстан Республикасы ғаламдық мәдениет және тілаларлық қауымдастықта (қазақ және әлем тілдері). – Алматы, 2006. – 132-134 бб.

[5] 夏志强. 你的第一本礼仪书. –江西: 美术出版社. –2017. –27-29 бб.

[6] Бижанова М.А., Тоғай Ә. Конфуцийдің этикалық-адамгершілік ілімі. Ғылым. Білім. Жастар // Республикалық ғылыми-тәжірибелік жас ғалымдар конференциясының материалдары. – Алматы, 2016. – 372-374 бб.

[7] Эйсмонт Е.А., Айтенов С.Б. Понятие и значение речевого этикета // VII Международная научно-практическая конференция «Наука и мы» (26-27 апреля 2016 года). Сборник научных трудов международной научно-практической конференции школьников, студентов, магистрантов и преподавателей. – Алматы, 2016. –Т.3. – С. 9-11.

[8] Абдыгаппарова С.К. Межкультурная коммуникация как научная дисциплина // Қазақстан Республикасы ғаламдық мәдениет және тілаларлық қауымдастықтар (қазақ және әлем тілдері) – Алматы: Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ. – 2006. – 105-119 бб.

[9] 陈格, 欧丹. 日常交往礼仪. 社交礼仪. –海: 上海交通大学出版社. –2016. – 3-4pp .

[10] 姜钧. 礼仪知识. –南昌: 百花洲文艺. –2012. – 84-85pp.

[11] 熊经浴. 现代文明礼貌用于手册. –北京: 金盾出版社. 2012. –16-25pp.

[12] 齐锐. 拜访礼仪. 礼仪常识. –北京: 中国华侨出版社. 2019. – 63-64pp.

[13] Макаров Б.В., Непогода А.В. Этикет деловых коммуникаций. Деловой этикет. – Ростов н/Д: Феникс, 2010. – С. 316-318.

REFERENCES

[1] Formanovskaya N.I. С Чем богаты, тем и рады. Вы сказали: «Zdravstvujte!» (Rechevoj etiket v nashem obshchenii). (Speech etiquette in communication). – Moskva: Znanie, 1989. – S. 90-101. [in Rus.].

[2] Qadyrbekova P.K. Nacional'no-kul'turnaya specifika rechevogo etiketa v mezhkul'turnom sravnenii (National and cultural specificity of speech etiquette in intercultural comparison). // Almaty: QazYU Habarshysy. Filologiya seriyasy. – 2008. T.3(101). – 64-68 bb.

- [3] Sabitova Z.K. Ponyatie o rechevom povedenii. Rechevoe povedenie vchera i segodnya (The concept of speech behavior)// Almaty: Qazaq universiteti, 2012. – 5-19 bb. [in Rus.].
- [4] Ahatova B.A. Mezhhkul'turnoe obshchenie kak ontologiya issledovaniya yazykovogo soznaniya (Intercultural communication as an ontology of the study of linguistic consciousness)// Qazaqstan Respublikasy ғalamdyқ мәдениет және тиларалық қауымдастықта (qazaq zhөne әlem tilderi). – Almaty, 2006. – 132-134 bb. [in Rus.].
- [5] Xia Zhiqiang. Nide di yi ben liyi shu. – Jiangxi: Meishu chubanshe. –2017. –pp. 27-29 [In Chn.].
- [6] Bizhanova M.A., Тоғаж Ә. Konfucijdiң etikalyқ-adamgershilik ilimi. Fylym. Bilim. ZHastar (Ethical and humanitarian doctrine of Confucius). // Respublikalyқ ғылыми-tәzhiribelik zhas ғалымдар konferenciyaсynуң materialdary. – Almaty, 2016. – 372-374 bb. [in Kaz.].
- [7] Ejsmont E.A., Ajtenov S.B. Ponyatie i znachenie rechevogo etiketa (The concept and meaning of speech etiquette)// VII Mezhdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferenciya «Nauka i my» (26-27 aprelya 2016 goda):Sbornik nauchnyh trudov mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii shkol'nikov, studentov, magistrantov i prepodavatelej. – Almaty, 2016. –T.3. – S. 9-11. [in Rus.].
- [8] Abdygapparova S.K. Mezhhkul'turnaya kommunikaciya kak nauchnaya disciplina (Intercultural communication as a scientific discipline) // Qazaqstan Respublikasy ғalamdyқ мәдениет және тиларалық қауымдастықтар (qazaq zhөne әlem tilderi) – Almaty: Abylaj han atyndary QazKHQ zhөne ӘТУ. – 2006. – 105-119 bb. [in Rus.].
- [9] Chen Ge, Ou Dan. Ri chang jiaowang liyi. Shejiao liyi. –Shanghai jiaotong daxue chubanshe. –2016. –pp. 3-4 [In Chn.].
- [10] Jiang Diao. Liyi zhishi. – Nanchang: baihuazhou wenyi. –2012. –pp. 84-85 [In Chn.].
- [11] Xiong Jingyu. Xiandai wenming limao yongyu shouce. – Beijing: Jindun chubanshe. –2012. –pp.16-25 [In Chn.].
- [12] Qi Rui. Baifang liyi. Liyi changshi. – Beijing: Zhongguo huaqiao chubanshe. –2019. – pp.63-64 [In Chn.].
- [13] Makarov B.V., Nepogoda A.V. Etiket delovyh kommunikacij. Delovoj etiket. (Etiquette of business communications. Business Etiquette.) –Rostov n/D: Feniks, 2010. – S. 316-318. [in Rus.].

ЭТИКЕТ ИЗВИНЕНИЯ В КАЗАХСКОМ И КИТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ

*Ибраимова А.Р.¹, Досымбекова Р.О.²

*¹Докторант PhD кафедры китаеведения факультета востоковедения

Казахского национального университета имени аль-Фараби,

Алматы, Казахстан

² Доктор PhD, и.о. доцента кафедры китаеведения факультета

востоковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби,

Алматы, Казахстан

*¹e-mail: ibraimova.a.r@inbox.ru,

²e-mail: rauan-d@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются лингвокультурные особенности *этикета извинения* в казахском и китайском языках. Также изучается роль этикета в улучшении языкового общения и выражения вежливости в обществе.

Основной целью статьи является сравнительное исследование этикетных формул, используемых в казахском и китайском обществе. В связи с этим авторы сопоставляют правила употребления формул вежливости в языковом общении между адресантом и

адресатом, сходства и различия языкового единства казахского и китайского народов с точки зрения языковой культуры, традиций, национального менталитета.

Методология проблемного исследования тесно связана с историей, социологией и лингвистикой. Авторами рассматриваются теория и практика общения адресанта и адресата с использованием формул этикета. В статье используются методы анализа, описания, исторического, сопоставительного, эмпирического и социального исследования в зависимости от специфики употребления этикета в казахском и китайском языках.

По мнению многих исследователей, человеческие отношения должны основываться на национальном менталитете и законах, правилах и принципах, сформированных в этой среде, потому что человек развивается и взрослеет вместе с обществом. В процессе реализации речевого этикета другого народа говорящий должен знать язык этой страны, а также менталитет, мировоззрение и историю его духовного развития. Это связано с тем, что не все народы имеют одинаковые культурные особенности, что создает проблемы в осуществлении коммуникации. В статье также отмечается, что этикет в казахском и китайском обществе основан на согласованности и вежливости казахских и китайских традиций, а самое главное –на уважении людей друг к другу. Общество может быть сформировано правильно, если соблюдаются принципы гуманности и вежливости.

Результаты исследования важны для использования в практике высшей школы при подготовке языковедов, в научно-исследовательской работе магистрантов и докторантов.

Ключевые слова: эволюция этикета, лингвокультура, цивилизация, нормы поведения, этикет, коммуникация, ментальность, адресант, адресат, субъект.

ETHICS OF APOLOGY IN KAZAKH AND CHINESE LANGUAGES

*Ibraimova A.¹, Dossymbekova R.²

*¹Al-Farabi Kazakh National University, the Faculty of oriental studies,
Department of Sinology, PhD student, Almaty, Kazakhstan

² PhD, Al-Farabi Kazakh National University, the Faculty of oriental studies,
Acting assistant professor of the Department of Sinology, Almaty, Kazakhstan

*¹e-mail: ibraimova.a.r@inbox.ru,

²e-mail: rauan-d@mail.ru

Abstract. The article deals with the linguo cultural features of the etiquette of *an apology* in the Kazakh and Chinese languages. In addition, the study focuses on the role of etiquette in improving language communication and polite speech in society.

The main purpose of the article is comparative study of etiquette formulas aimed at language communication in the Kazakh and Chinese society. In this regard, the rules of polite usage of the language communication between the addressee and the addressee, the similarities and differences of the linguistic unity of the Kazakh and Chinese peoples are compared in terms of language culture, traditions, national mentality.

The problem research methodology is closely connected with the sciences of history, sociology and linguistics. The research intends to examine the theory and practice of communication between the addresser and the addressee in the implementation of the etiquette. The article uses methods of analysis, description, historical, comparative, empirical and social research, depending on the specifics of the usage of the etiquette in the Kazakh and Chinese languages.

According to many researchers, human relations should be based on the national mentality and the laws, rules and principles formed in this environment, because a person develops and matures together with society. In the process of implementing the language etiquette of another people, everyone should know the language of that country, as well as the mentality and worldview and the history of spiritual development. This is due to the fact that not

all peoples have the same cultural characteristics, which creates problems in the implementation of communication. The article also emphasizes that the etiquette in Kazakh and Chinese society is based on traditional harmony and politeness, the main thing is that people show respect and dignity to each other, and that society can be formed correctly if the principles of humanity and politeness are observed.

The results of the research are helpful for the use in the practice of higher education institutions for training linguists and for research works of undergraduate and doctoral students.

Keywords: the evolution of etiquette, linguocultural, civilization, the norm of behavior, etiquette, communication, mentality, addressant, addressee, subject.

Статья поступила 12.01.2022